

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

a_lucic@hotmail.com

UDK 82.0-1:1

Pregledni članak

SUOČAVANJE S PUTEM KROZ PJESNIŠTVO

Sažetak

Iskustvo otvorenog čitanja pjesništva, klasičnog i starijeg kao i razvedena suvremenog, iznosi bitnu zaokupljenost putem u biranim tekstovima. Upućivanje u probleme puta te njegova razmjena s drugim motivima produbljuje individualna i kolektivna, povijesna i civilizacijska određenja. Premda iskazuje i odlučne i relativizirajuće odnose, iskazivost puta svjedočna je u sudbinskome svijetu, na biologističkom području, ali je i potragom za metafizičkim osloncem kao izdašno referiranje prema univerzumu. Istraživanje se provodi kroz imanentno tumačenje i postavlja binarnosti: ostanak – putovanje, domaja – izbjeglištvo, zavežljaj – teret, zavičaj – tuđina, podjednako i ušire realno – nadrealno, sigurnost – pogubnost, neposredno – posredno. U prosudbe su upletene značajke i fenomeni kretanja, ali i preobrazbe stvarnoga puta u situacijske pojmove, evidencije selidbenih iščašenja i nosivih esencija života.

Ključne riječi: put, pjesništvo, imanentnost, kretanje, binarnost, teret, fenomeni

CONFRONTING THE VOYAGE THROUGH POETRY

Abstract

The experience of open poetry reading, classic and old as well as contemporary brings out substantial dedication with the voyage in selected texts. Referencing the problems of the voyage and its interchange with other motives deepens individual and collective, historic and civilizational definitions. Although it shows crucial and relativistic relations, the utterability of the voyage is witnessed in the destinal world, on the biological area, but it is also a search for the metaphysical pillar as an abundant referral towards the universe. The research is carried through the immanent interpretation and it sets binaries: stay – travel, home – refuge, bundle – burden, native land – foreign land, as well as more broadly real – surreal, safety – banefulness, indirectly – directly. The meaningfulness and phenomena of motion are involved in the judge-

ment, but also the transformation of the real voyage into situational notions, evidence of moving dislocations and the bearing essence of life.

Key words: the path, poetry, imminence, movement, binarity, burden, phenomena

Uvodna izjašnjenja

Putovanje je surovo. Prisiljava vas da vjerujete strancima i odreknete se sve one poznate utjebe doma i prijatelja. Neprestano ste izvan ravnoteže. Nemate ništa osim osnovnih stvari – zraka, počinaka, snova, umora i neba – svih onih stvari koje prelaze u vječno ili ono što mi zamišljamo vječnim.

Cesare Pavese

Pjesničko prožimanje i susjedovanje s fenomenom puta ili nizankom putovanja, uglavnom pri polasku, u tijeku ili na povratku stvaralačkoga subjekta, predstavlja otvorenost prema stečenom i novom supstratu znanja, ali i izazove spram nepoznatoga. Višekratno književno „potkradanje“ od supstancije puta uvjeravajući su iskazi o postojanju nesmirene težnje k promjenama i svođenju spoznaja. Sve do u ovodobne dane čimbenici putova poprimali su različita tumačenja, ne samo u doslovnu nego i u prenesenu, metaforiziranu i simboličnu vidu. Sa zametnutih naprtnjača, kakva tereta ili samo „zavežljaja“ za put izvlače se pojedine ključne odredbe za opstanak života, pomaknuto i za eshatološki prostor. Tako suočenje s licem i naličjem puta predstavlja nosivo obitavanje, na kraju i shvaćanje odlaska iz postojećega svijeta. Iskustvo ukazuje i na snovit doživljaj vraćanja ili silaska s neba na tlo, poput sižea komične opere *Ero s onoga svijeta* te na kolektivni, spasilački i vojnički put, kao po anonimnu spjevu *Povratak hrvatskih pukovnija 1779. godine*. Istraživanja svedena na poslanje „biti na putu“ može parirati ključu zbirke Gojka Sušca „biti na zemlji“; razumije se, zanimanja su intuitivne pa i inicijacijske prirode, na semiotičkoj matrici, te stoga po strani ostaju izvanjske, geopolitičke snimke.

Izvornim uvidima u putopisnu prisutnost, poglavito kad su indicije o putu prepoznatljive ili točne, pozoran se čitatelj može uvjeriti da je žanr putopisa, *itinerarium*, ne samo na hrvatskome jeziku, i ne samo kroz prozni izraz „zastu-

pljen u daleko većoj mjeri, nego što se to redovno misli.“¹ Nosiva pak iskustva puta u čitanju pjesništva, puno rjeđe istraživana, donose razvedene učinke rada na tekstu, svrhovitu interpretativnu rasvjetu birane teme.

O tajnosti i klupkolikoj ulozi puta može se pisati, opisati ju ili nadopisati iz raznih očista, izravno ili na popucaloj vezi između *biosa* i *logosa*. Motreći arhetipski i s prevagom na dramatsko iskustvo, put biva sinegdoha ili konvencija određena putovanja, a dopustivo je općenito ga sažeti kao „potragu za istinom, morem, besmrtnošću, u potragu i otkriće duhovnoga središta.“² Ovdje se indicira i problematizira suočenje s putem i njemu pridruženim pojmovima, ukazuje se na ambijente u kojima se pročitava njegov smisao, bilo u drevnome pjesništvu, uzorito ostihovljenoj renesansi te u suvremenom hrvatskom pjesništvu. Premda su odlasci i povratci, zapravo dvosmjernost putovanja, uglavnom „specifični za narativnu književnost“³, tema se može raskriliti i u pjesništvu, intuitivno, čini se više po duhovnoj okomici nego po zemljopisnoj vodoravnici.

Na lepezi figurativnih oblika put se metaforično predstavlja kao pjesnički pegaz, u izgledu konja, odnosno kao materinski jezik, neosedlani konjic u Petra Zoranića dok je zasnivao pastoralne *Planine*; raspuštena baština je osedlan jezik, imaginativni bijeg od čovjekovih vrsnoća. Hitrost za opstanak i nemir s tim u vezi znači biti na putu, ali i zastati, kako predočava Ivan Slamnig u stišnim redcima *Radi se o tom, da zaustavim konja*:

*On juri, glomazan i smeđ, ne odviše brzo,
iz sive trake ceste, obraštene dračama,
zaustan, osedlan, bez jahača.*⁴

Uz fenomen svakovrsna „puta“ razvidno je pjesničko pounutrenje stanja, situacija i zbivanja koja dopiru izvana, a zrcale se u nutrini. Putovanje kao takvo, navlastito kad nosi obilježje *ostanak* – *odlazak*, ukazuje na lucidno motrenje života i nudi viziju smislenijega življenja. Takav je put od puta emotivno

¹ Slavko JEŽIĆ (ur.), *Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb, 1955., str. 5. Više o putopisima i uvrštenim ulomcima u tom žanru na stranicama užetematiskog djela Dubravka HORVATIĆA, *Hrvatski putopis od XVI. stoljeća do danas*, Zagreb, 2002.

² Jean CHEVALIER – Alain GEERBRANT, *Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Ana BULJAN (prev.), 4. prošireno izdanje, Zagreb, 1994., str. 545.

³ Lovorka PLEJČIĆ-POJE, „Tko doma ne sidi, a tko sidi?: Tema putovanja i ženski likovi u ranonovovjekovnoj književnosti“, *Dani Hvarškoga kazališta*, god. XXXVI., 2010., br. 1., str. 74.

⁴ Ivan SLAMNIG, *Sabrane pjesme*, Zagreb, 1990., str. 73.

i egzistencijalno angažiran, prilaz je bitnoj osi vazda zatečene zbilje. Usto put biva nositeljem rasvjete za povijesne i društvene tjeskobe.

1. Spoznaje iz tragova kretanja

Motri li se putovanje iz ovdašnje perspektive prema iskonu, među najstarijim spomenom čovjekova svrhovita kretanja je Gilgamešova *potraga* za besmrtnošću, na obzorju sumersko-babilonske zbilje. U judejskoj kulturi svjedoči *izlazak*, osobito izlazak Židova iz mučna egipatskoga sužanjstva, nazvan Pesah, čime postaju slobodan narod. Očuvanje i spomen na *prelazak* preko Crvenog mora kao i *prolaz* preko pustinjskoga bespuća. Tako se iznosi sinergija putovanja, spoznaje i iskaza:

*Mnogo vidjeh na putovanjima
Svojim
I više shvatih nego što mogu
Iskazati.⁵*

Dramatičnu parabolu puta nudi novozavjetni prizor Kristova hodanja po moru, osobito Petrovo hvastanje i spoznaja o nemoći. Možda najglasovitiji pohod, jedan na jedan, pohod je Blažene Djevice Marije rođici Elizabeti. Taj duhovno-pohodni spomen, kalendarski obilježen u posljednjem danu svibnja, na teološkoj protezi određuje se blaženim. Pohod je izveden u tjeskobi i radosti, prije no što se izustila ikakva riječ o promjeni mjesta boravka. Nijemost i zabrinutost, nešto silnije u predanju o tom posjetu ne tiče se samo Marijina poslanja kao službenice. To je i duboko odricanje od istosti mjesta što ju nalaže zatečen svijet, kao što je hod dvojice učenika u Emaus. I bijeg u Egipat te planetaran prizor kada je bila sva zemlja u bijegu,⁶ bez dvojbe je bitnim uronom u dozrijevanje, prignutost nad činom rođenja koji se zbio anđeoskim zagovorom s neba radi spasenja čovjeka.

⁵ *Knjiga Sirahova* 34, 11, *Biblija: Stari i Novi zavjet*, Zagreb, 1977.; sljedeći svetopisamski navodi donose se prema navedenu izdanju.

⁶ Kiparskim pothvatima na više reljefa u bakru Zdenko Grgić obradio je sličnu tematiku puta. Takav je njegov reljef *Bijeg u Egipat*, nastao 1986. godine, izložen u župnoj crkvi u Breški kod Tuzle. Drugi rad naslovljava evandeoskom rečenicom *Sva se zemlja u bijeg dade*; ova istoimena kompozicija nastaje od 1991. do 1993. godine i bitno se odnosi na ratne zbjege. Navedeni ostvaraj fizički se zadržava u Plehanu, u posavskoj Derventi, unutar tamošnjeg Franjevačkog samostana sv. Marko. U blagoj krotkosti trepere Grgićeve putanje po bakropisnoj konveksnosti, izložene utvrde nadrealno se pomiču i izmiču mimo žurbe svijeta.

Uključujući se u blagovijest, navještaj Evanđelja po Luki donosi kako anđeo „siđe“ i kad učini što mu je naloženo na kraju će „otići“. Kad se Isus rodi, anđeli i pastiri razglašavali su što se dogodilo. To bi polazište ili alfa njegova vidljivoga života. A put prema omegi ili skončavanju njegova ozemna trajanja je i prizor kada su se neke žene i apostoli utrkiivali prema Kristovu grobu. U Ivanovim evanđeoskim redcima navode se Isusove riječi o ljubavi, osobito između Oca i Sina, a ona se sabire u odlasku i povratku: „Čuli ste, rekoh vam: ‘Odlazim i vraćam se k vama.’ Kad biste me, radovali biste se što idem Ocu jer Otac je veći od mene.“⁷ Unutar *Djela apostolskih* sv. se Pavao izjašnjava da mu je najmanje stalo do života, samo da dovrši započetu trku, prije svega službu svjedočenja evanđelja. Na takvo trkalište proteže se čovjekova praksa od zemaljskoga trajanja do prispjeća u vječnost. Ujedno taj apostol u više no poslanici Korinćanima uvjerava na važnost trke kao obavljanja posla te trajnog vijenca spasenja: „Ne znate li da u trkalištu svi trkači trče, ali samo jedan dobiva nagradu! Tako trčite da je odnesete! Svaki se natjecatelj uzdržava u svim stvarima. Oni da dobiju raspadljivi vijenac, a mi neraspadljivi. Ja stoga tako trčim, ne kao u nepouzdanu...“⁸ Posigurno put nastaje u protezi od neznatnosti do važnosti, od gotovo nevidljive putanice po zemlji, kako pokazuju mravi, jednako i sve do velebnosti. Posve je moguće da se valja više usuglasiti nego ostati na pitanju „Zar prvi putnici nisu slijedili mrave?“⁹.

Prožimanje glagola kretanja, njihova razvedena kolajna, ukresana je na srednjovjekovnu *Kočerinsku ploču*. Uz invokativno obilježje pripadnosti kršćanskoj vjeri „Va ime Oca i Sina i svetgo Dha“ te upozorenja na počivališno mjesto u kojemu „se leži Viganj“, zatim navođenje kojim je sve kraljevima i kraljici služio. Potom stoji da tada „doide“ Ostoja kralj i isti taj Ostoja „poe“ na Ugre. Dalje se raspoznaje kako se pri pučkom zbivanju događa i ona osobna i osjetno oproštajna Vignjeva sudbina, kronološka ka dospijeću u starost. S odvažnom i jasnom ikavicom veli se da u to vrime, kao u božićno doba, „Vigna doide končina“, završetak zemaljskoga truda. Stoga je bilo neizbježno da legne, usne ili po ovodobnu odnosu prema vremenu, legne na svoj plemeniti posjed, u svoje kočerinsko stanište.

⁷ *Iv* 14, 28 – 29.

⁸ *Kor* I 9, 24. – 26.

⁹ Anđelko VULETIĆ, *Kraljica puteva*, Sarajevo, 1968., str. 116.

Ono što se može uočiti iz te duhovno-spiritualne, ali i tvarno-fizičke di-jagonale jednoga života je i recepcija, prijam među drugima, nasljednicima. A uviđa koliko je korisno sredstvo zamolba, izvjesna kemija stvaranja suodnosa, prethodno i zaštitno moljenje „ne nastupajte na me“. Nije to tek posjet koji će dovesti do neurednosti, gaženja toga mjesta mira i pijeteta. Uostalom, i prisegnuo je na reciprocitet jer je bio Viganj ono što će i nepisano biti svaki onaj koji ga se sjete i ne sjeti, ili ga okrzne pomisao na neke prethodne živote.

Mudar a tvrdolinijaški put obilježen je davninom srednjovjekovnim uzusi-ma o pojedincu koji postaje i blag i strog pravednik. Rečeni pojedinac hodi zemljom, traži i čini se nalazi svrhu svoga prolaska svijetom. Tako Mak Dizdar dočarava u stišnom uratku *Putevi* kako čovjek poznaje samo one putove koji prolaze od srca i oka priznajući da nikad „to nije sve“. Usto pjesma *Pravednik* zaokružuje sukus čovjekova mišljenja o sebi i svome poslanju, uopće tajni čovjekove rane „na putu ka grebu“. Događa se postranice pojavak nositeljice zla, tajnovito „vraždom se zasmija/ Zmija aždahaka/ Bo glas se izgubi/ U gluhoti mraka“. Slično je i kad shrvano tijelo zastane „na putu kroz tminu“ kako bi se obratilo nebu. Produbljenim doživljajem povijesti izoštrava se slika svijeta i pjesnik se usredotočuje na dohvaćeni smisao. Osvrćući se na pov-ijesno iskustvo, tvorac *Kamenoga spavača* može, kao i kočerinski plemić Viganj Milošević, ustvrditi što je presudno ugledao:

*Hodeći kroz zemlju
Kroz noći kroz dane
Vidio je navist
Vidio jest bolest.*¹⁰

Uračunava li se napor puta u duhovno napredovanje prema iskonskome središtu, u spekulaciji ili realnosti, ostaje odredljiv put onoliko koliko i mit-ska arkadija koja svijetu kazuje nadu u izglednost, ponajprije za imenovanje poboljšica kroz životne prilike.

2. Svi oni ki putuju po svitu

U trećem danu izleta, opisanu u putopisnu spjevu *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Petar Hektorović iskazuje divljenje prema domaćoj baščini koja, uz žanrovsku

¹⁰ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Sarajevo, 1984., str. 31.

razlivenost, nesumnjivo „upućuje na konkretno, na ono najkonkretnije.“¹¹ U propitkivanju puta i plovidbe ovaj renesansni pisac ukazuje na pozajedničenje puta sa svojim suputnicima, ribarima Nikolom i Paskojem. Uz stilski rekvizitarij uporabiti će i poticajne glagole kretanja: „tad se podvigismo“, „pojdismo“, „u luku idismo“, „hvaljena mista paka obhodismo“, „pomljivo vidismo“... Na hektorovićevski način, putničkom laudom i angažiranjem, Ante Stamać počinje i završava pjesmu *Put u Zvezdograd* gradeći prvi stih „uplovili smo, netom poslije kiše“ i posljednji „ode, tãman, kud za vazda gre se.“¹²

S usmjerenošću na humanistički osvrt, a u spoznaji o odlasku iz svoje poslojbine, Dinko Ranjina uvjerava u pjesmi *Svi oni ki putuju* na nužnu raspučenost između zavičaja i tuđinskih krajeva. Po njegovim kontrastivnim stihovima doživljava se život kao zahvala onima s kojima smo neposredno dijelili vrijeme i ambijent, ali i zadržavanje sjećanja na svoje bližnje:

*Svi oni ki putuju
po svitu, veličak u sebi vaj čuju,
kada se od dražih od svojih djeluju. [...]
Najlipše skusi li
po djelijeh kad budu, čim budu živili,
š njima da vjerno vik jesu ljubili.*¹³

Ujedno je Ranjina pjesmom *Jednomu, ki ništo ne čini, a tuđe sve huli* posvjedočio poetološku svjesnost da kroz renesansu „pojedini književni postupci dotrajavaju, da postaju predvidljivi i nesposobni privući čitateljsku pozornost, pa je zato potrebno s vremena na vrijeme obnavljati izraz.“¹⁴ Govorenje o putu nabijeno je na mahove simboličkim ambijentom i podvučeno crtama satire, kao odgojni roman *Gargantua i Pantagruel*. Ono je često prožeto i alegori-

¹¹ Maja Kožić, „O važnosti Petra Hektorovića i njegova putopisnog spjeva *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, za povijest hrvatske etnologije“, *Studia Ethnologica Croatica*, god. VI., 1995., br. 1., str. 204.

¹² Navedena pjesma uvrštena je u antologiju Mile Stojića, *Iza spuštenijeh trepavica: Hrvatsko pjesništvo XX. stoljeća*, Sarajevo, 1991., str. 422.

¹³ Vladimir BUBRIN – Vinko GRUBIŠIĆ, *The Glory and Fame – Croatian Renaissance Reader; Dike ter hvalenja – Hrvatska renesansna čitanka*, New York, 2015., str. 224. Pjesme i drugi zapisi u ovoj antologiji podastri su u hrvatskome renesansnome jeziku, zatim paralelno u prijevodu na engleski jezik, a ispod njih u prijenosu na suvremeni hrvatski jezik. Posljednji trostih iz rečene Ranjinove pjesme, preinačene u standardni izriječ, glasi: *Najlipše je ako iskuse,/ nakon rastanka, kad do njih dođe,/ da su uvijek vjerno ljubili one s kojima su živjeli.*

¹⁴ Pavao PAVLIČIĆ, „Ranjina, Dinko“, Krešimir NEMEC (ur.), *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb, 2000., str. 609.

jskim prijenosima i brojnim aluzivnim domislicama koje su ponekad ključ za opredmećeni poetski svijet.

Ozbiljnosti i smiješnosti o putu, dosjetljivosti i nezgode, ili slučajna sreća, prate književne junake na odvijanju puta. O prisutnu teretu, njegovu dvostruku licu, zborio je ležernim paralelizmom Mihail Ljermontov. Iz opsežne prtljage izdvaja ono što je izgubljeno i što se zadržalo kako bi jamčilo nastavak pothvata, romantičarski zanos. „Putovao sam poštanskim kolima iz Tiflisa. Sva prtljaga u mojim malim kolima bio je jedan omanji kovčeg, dopola natrpan putnim zapisima o Gruziji. Veći je dio njih, na našu sreću, izgubljen, ali je kovčeg s ostalim stvarima, na moju sreću, ostao čitav.“¹⁵

U više djela Samuela Becetta nema predodžbe putovanja, nema ni pretpostavki da se ono ostvari, odgađa se ili postaje apsurdno poći na bilo kakav put. Na jednom mjestu u komadu *U očekivanju Godota* Estragon predlaže Vladimiru: „Hajdemo!“ A odmah se potom u didaskaliji veli da se ne miču nikamo, što znači da zaustavlja, „presijeca“ svako pomicanje. I neki likovi njegovih romana, kao što su Mercier i Camier, tobože polaze na put, a ipak nikamo ne idu. U takvoj situaciji ili stavu obara se mehanizam puta. To se preslikava i na rečenicu, zapravo njezina struktura jenjava, raspršuje se. Možda se u čitatelja još pojavi znatiželja da bude tamo gdje su likovi, naizgled onako usmjereno kako iznosi Ujevićev stih iz pjesme *Odlazak* „tamo, tamo da putujem“. U neku je ruku Thomas S. Eliot naizgled opušteno i formalno, usputno, u svojoj *Ljubavnoj pjesmi J. Alfreda Prufrocka* kazao: „...e pa pođimo, ti i ja, sada dok s neba večer se spušta, pada...“

3. Osvjedočeni zastoji u iskazu puta

Barem tri pjesme Antuna Branka Šimića koje naglašeno, a pounutreno, epifanijski, propituju motiv puta svakako su *Opomena*, *Hercegovina* i *Molitva na putu*. U prvoj pjesmi gotovo planetarno, odozgo, iz orlovske perspektive, opominje pojedinca da ne ide „malen ispod zvijezda“; takvo koracanje je sudbina, poduzimanje, radost i uznositost. Uostalom, Ivanovo *Otkrivenje* osjetno je ozračilo, omogućilo Šimićevo *Preobraženje*. Stihovi o Hercegovini osobni su u izricanju

¹⁵ Mihail J. LJERMONTOV, *Junak našeg doba*, Zagreb, 1982., str. 9.

glagola „koracam“ i „stižem“.¹⁶ U ekspresivnoj *Molitvi na putu* Šimić poziva Boga koji ga nevidljiv uvodi u postojano vrijeme, ali i izražava želju da ga ne ostavi umorna i sama nasred puta te ga nadalje vodi koncu njegovih želja.

Uvelike sugestivnu pjesmu *Už hrvatski put* načinio je Vlado Gotovac ne slučajno 18. kolovoza 1991. godine. Tu presudnu godinu, s kojom rat otvoreno juriša na gradove pripadna mu naroda, drage krajeve i ljude, Gotovac podnaslovno bilježi da vraća kontinuitet vremena unatrag, zapravo ona vodi „kroz desetak stoljeća“. Rečeni podnaslov ili moto predstavlja vjetrobran od nevremena, ljudskije progovara o tradiciji iz koje se gleda u retrovizor povijesti. Oktave pjesmovne svijesti mogu biti predstavljene u poveznici s alegorijskom slikom zapriječena tegljača:

*Hrvati stoje už put, zaustavljeni
S priručnom prtljagom bjegunaca.
Nered u izboru za opstanak.
Očekuju dolazak i odlazak transporta.
Nemaju sna. Nemaju suza. Samo dronjke imaju...*¹⁷

Pjesma završava odlučnim, sve ako i fatalističkim i zaleđenogukim stihom natopljenim iskustvom i povijesnim usudom, dijelom kataklizmičkom promišlju, pa i poredbom s drugima. Gotovac priznaje da drugi narodi, upravo alegorično gledajući, uspijevaju promaknuti svoje transporte, a njegovu se pak narodu događa neželjenost jer mu se, gotovo redovito, negdje na autocesti sledi povijesni transport. U pjesmi se aliteracijski javljaju, vriju, gotovo iz tragizma frkcú zatvornici, glasovi ili slogovi uz glas *r*, kao da se odnekud čuje glas motora, njegovo verglanje, primjerice: *br, priru, prt, port, pre, tra, smrt, redu, vre, vrš, ron, vri, crn, eor, trag, dral, bor, sred, raz, proš, marš, tran...*

S ishodištem iz davne Sirije, homerovskim epitetom „jasnovidi“, Vesna Parun u pjesmi-poemi *Oda za transeuropsku željeznicu* ekscentrično ukazuje na izmiješanost migracijskih svjetova:

*Otpoče tako, ovaj, zamršen sulud hod
martirij posrtanja kroz bespuća i jame.
O zid udara tvrd odonda neumorno
bataljon Don Kihotâ, Rimbaudov pijan brod.*¹⁸

¹⁶ Vjekoslav BOBAN, *Hercegovina: Antologija hrvatske lirike*, Zagreb, 2002., str. 66.

¹⁷ Ervin JAHIĆ, *U nebo i u niks: Antologija hrvatskoga pjesništva 1989. – 2009.*, Zagreb, 2010., str. 88.

¹⁸ *Isto*, str. 66.

Iz srodne vizure, kad je ona ironično i povijesno odredljiva, pjesnikinja se osvrće na domaće prilike, iskazuje slutnju na razdiobu *sigurnosti* od *pogubnosti*. Sa zemljopisa i iz povijesti upjesničuje valjanu umnost, oslikava drukčije događaje, osobito rijeke u zemljopisu:

*Ta nobelovsko-stambolska ćuprija na Drini
prekrhka je za teret konjice novih seoba.
Za eskadrilom gladnih ptica grabljivica
vilinske željeznice skelet na mjesecini.*¹⁹

Kao malo koji hrvatski pjesnički glas unutar „rasutih identiteta“ Vesna Parun ispisuje vlastitu poetiku u duhu spasilačkoga, materinskoga jezika. U pjesmi naslovljenoj *Seobe* nostalgично se prisjeća kako za putovima i stazama djetinjstva motrimo iz vlastite prevarenosti. Uz postupke opalizacije, prelijevanja smisla iz ovodobnoga u nekadanje ljepše boje djetinjstva, uvraćanjem u rano životno doba, priznaje kako su u zahtjevnu naraštaju svi njezini bili nagli za slobodom pa će reprezentativno priznati „lomili smo dušu za daljinom.“²⁰ Naznačiti je još da se put ne odnosi samo na čovjeka, njegovo je očitovanje duhovne prirode, ali i materijalni svijet je putnički, poput istrajavanja kamena. Tako Vesna Parun izriče u pjesmi *Povratake stablu vremena*: „Jer i kamen ne ostaje kamen./ Jer se i kamen nekuda seli/ I ne pitajte za njegov put.“²¹ U realnosti nastaju pukotine pa će se Luko Paljetak u pjesmi *Cjelov za usnulu ljepoticu* izjasniti o putu prema nijemu gradu dajući bajkovitu sliku izopćenja iz tvrde zbilje:

*Putujem ovim putem i nosim svoje vreće
I krupne tvoje oči i bolove od sunca [...]
I tako idem putem ka nekom nijemom gradu
Koji je u noć pao, kraljica leži u snu.*²²

Na svome lirskome postamentu Slavko Mihalić kontemplativno situira pojedinca kojemu nije suđeno izbjeći fatalističke posljedice. K tomu još uvjerava čitatelja kako je tom istom pojedincu dovoljno tragova jer biva pogođen strjelicom ili metkom, tvrdeći „ne nadaj se, ne skrivaj se, nego idi posve ravno.“²³

¹⁹ *Isto*, str. 67.

²⁰ Ante STAMAC, *Antologija hrvatskoga pjesništva od davnina pa do naših dana*, Zagreb, 2007., str. 630.

²¹ Igor MANDIĆ, *Jedna antologija hrvatske poratne poezije*, Prokuplje – Zagreb, 1987., str. 169.

²² *Isto*, str. 158.

²³ *Isto*, str. 144.

S futurističkim nakanama, iz kruga koji obilježava Giuseppe Ungaretti, a prihvaća ga Lucijan Kordić, komorna Mihalićeva vizija načinila je pjesmu *Enromobil*. Premda je i nađena ograda, unutar metalnoga okvira, sve se nekako odvija „pod normalno“, obično, a više neobično. O takvu budućem, a nestvarnom europskom vozilu (kao da se reklamira, možda na tomboli ili u prodaji), pjesma se obraća u drugome licu jednine, kao da automobil netko zastupa:

*Riječ je o automobilu zajedničke europske
Proizvodnje.
Kad jednom uđeš u njega, zalupiš
Vratima, nestane stari
Istrošeni svijet.²⁴*

U slijedu naglašena futurizma pjesnik ne odbija i ne umanjuje važnost rečena automobila. Značajan je taj vrijednosni pogled po kojem bismo svi kao trebali biti počašćeni vozilom s europskim atomskim izgledom.

Razgrnuta mreža aporija o odlasku ili dolasku, odnosno o svrsi života, potakla je Dražena Katunarića da u *Psalmu o odlasku* izvesti kako traži Božju pomoć da bi mogao pogledati na pravo mjesto i ugledao ili uočio neznatna stvorenja, nevidljivu mušicu, mirisni vrt, zvijezde, zaljuljano djetesce, ali i obješena čovjeka, i sve to sagledao u simultanosti, providio i prožeo. Kao Ujevićevo „pobratimstvo lica u svemiru“ i Katunarićeva je ovozemna krilatica građena na distopiji, izmicanju iz postojećega stanja u prisutnost zasnovanu među drugima. Kao kroz asketski svijet, jednako i na kraju svega, kao nekoć Viganj u Kočerinskoj ploči, Katunarić priznaje:

*Preostaje mi otputovati na dalek i dug put,
Bože daj mi otići na dobru
stranu.²⁵*

4. Imanentno pod plaštem „istinitosti“

Na put izbija ona koja ima poziv kraja, smrt. Tako biva sve dok čovjek ostavlja, ili je ostavljao, immanentan trag, kako nastoji opisati pjesma Ivana Slamniga *Stižeš me*. Očituje se to u sadanosti, s drugom osobom kad se odmjera

²⁴ E. JAHIC, *n. dj.*, str. 84.

²⁵ Tonko MAROEVIĆ, *Usklićnici: Četvrt stoljeća hrvatskoga pjesništva 1971. – 1995.*, Zagreb, 1996., str. 251.

ljubav, sve iz navike i u obzoru što misao domisli. I do nujno tihih po antičkoj mitologiji podzemnih rijeka Danteova *Pakla*, bolna Aheronta i Flegetona, do tužnih rijeka Stiks i Kokit. Svugdje smo stignuti, i kad smo u komičnim situacijama koje bi i Aristofan imenovao svojim komadima *Žabe* i *Ptice*. U sebi, kao u trokoraku, Slamnigov govor ponavlja neizbježnost prijetnje „stižeš me, stižeš me, stižeš me“. I Ahilova će peta biti dotaknuta, sve će se dodirnuti krajem, ticalima svršetka, smrću pa makar otišli „u nebo i u niks.“²⁶

Čovjeku nije nužno biti sâm, uz njega se nešto ili netko veže, nadopunjuje njegov svijet, pravi blisku sjenu, ako se osobno motri, ili teret, kada se valja kolektivno odrediti. Premda svjestan da svaki korak ostavlja mrki trag, odnosno osjenjenu masnicu, Ante Stamać u pjesmi *Konvolut*, po uvidu u teret promjene mjesta, zamjećuje poslanjem dosuđena suputnika: „Putuje za mnom crn i pun konvolut“²⁷, ovdje se riječ *konvolut* pojavljuje u smislu složene metafore za spise, ispunjene svežnje koji su trag o pojedincu.

Na instruktivnoj postavi puta Zvonimir Balog u *Planini* daje svojevrsne pjesničke upute što bi trebao činiti. Dakle, „trči za onim što oni nisu mogli uhvatiti“, „dođi pred zid o koje se češlja šugavo krdo“, „odgmiži na koljenima preostalim od ljubavi.“²⁸ Hermeneutička se kaza Danijela Dragojevića zadala pjevati u naizgled pastoralnu, a iznova paradoksalnu svijetu. Pjesnička proza *Kornjača* donosi njegovu lirsku izjavu: „Znam snagu i mjere svoje. Hodati mi je, hodati (...) U igri uhodim svoj korak.“²⁹ Tri su riječi u njegovu kratkome zapisu *Trava*, a odnose se na pokret i to su ulazak, hod, let: „Kada uđeš u travu, ne vidim te, ali po talasanju trave pratim tvoj hod, i znam da ćeš uskoro na drugom kraju izletjeti kao prepelica.“³⁰

Sa sluhom za proustovski esteticizam Vitomir Lukić u *Prazniku stvari*, kraćoj pjesmi *Mrtvi dolaze s jugovinom...* miješa predodžbe o meteorološkim prilikama i smjene s ostacima površnih ljudskih odnosa. Eufemistično kazano, prožimaju se ovdašnja lica s onima koja su otišla na onu stranu svijeta:

²⁶ Prema navedenu stihu podnaslovljena je i antologija hrvatskog pjesništva od 1989. do 2009. godine; vidi E. JAHIĆ, *n. dj.*, str. 93.

²⁷ T. MAROEVIĆ, *n. dj.*, str. 172.

²⁸ I. MANDIĆ, *n. dj.*, str. 31.

²⁹ *Isto*, str. 57.

³⁰ *Isto*, str. 61.

„Mrtvi dolaze s jugovinom. Svi mrtvi i naši dragi.“³¹ Ipak čini se dosuđeno je nekima ostati gdje jesu jer se „događa“ čudan zemljopis, nešto u njemu, jer samo rijeke i sunce nešto poduzimaju. Lukićeva pjesma *Mi iz ovoga mjesta* kao da koči, zaustavlja mijene svijeta. Metaforično su nam dodijeljeni „lanci rođenja“ ili nam je ubilježena udesna sudbina ostanaka što zaustavlja čovjeka u njegovim odmacima od vlastitosti:

*Mi iz ovoga mjesta
nećemo otići,
lanci rođenja su na našim srcima.
Kako dirljiv je vožnji red cvatnje.*³²

O imanentnoj zatečenosti što nas veže za sebe samu kazuje na ludistički način Ilija Ladin. Po njegovu ostihovljenju ostanak na licu mjesta valja iskoristiti za ladanje, pod koprenom izmaknute situacije ili pseudoistine. Usto nastanu pogodne prilike za bezbrižnost, onako kako se dočarava u njegovim stihovima *Na Alpama ću se izvaliti na leđa/ I uživati u suncu*.³³ Uviđa se da Ladin personificira i samo kretanje pjesme (*Kud izlaziš pjesmo moja*), što pokazuje kroz začudne i stvaralačke poteze zatvaranja raspoloživih prozora, vrata i očnih kapaka. Povijest duha i tvoriva pokazala je da postoje veliki i mali putovi, važni i nevažni, odlučujući i oni koji ništa ne predstavljaju. Na pjesničkom se razboju glas Veselka Koromana odvija u više važnih i odvažnih smjerova, zahvaća više čovjekovih osjetila, što donosi u pjesmi *Malim putem do čistina*, pitajući se pritom za ponašanje i položaj vlastita tijela:

*čuje se kako posrće
nalik bačenu bubnju
nalik leptiru bolesnom.*³⁴

Pjesniku se čini da to nije samo ljudski čin, već da ga prati vampir, kao u pjesmi Antuna B. Šimića o vampiru. Koromanov se lirski subjekt suočava s vampirom, imanentno ga izaziva, poziva ga čak da se požuri za njim, da ga stigne u nisku obasjanu raslinju. Pritom se izruguje, kao Baudelaire u *Albatro-*

³¹ Ivan KORDIĆ, „Antologija bosanskohercegovačke poslijeratne poezije“, *Život*, god. XXV., 1976., br. 7. – 8., str. 151.

³² *Isto*.

³³ *Isto*, str. 156. Izloženi stihovi ukazuju na eksteritorijalnost, s nagnućem po romantičarskoj krilatici „Biti svugdje ali ne ovdje!“ Srodno promišljanje iskazuje i poslovično iskustvo „Bolje je na putu deset puta umrijeti, nego kod kuće jedanput.“ Mate UJEVIĆ, *Narodne poslovice*, Zagreb, 2011., str. 131.

³⁴ *Isto*, str. 178.

su, kazavši u duhu sinegdohe kako je nesvrhovito truditi svoje tijelo i zasramiti koljeno. Ovaj se pjesnički akter poigrava i time izbjegava gradiranje vampira pristajući jedino na vlastitu sjenu koja se otvara svakovrsnim oblicima i gestama na uskoj prolaznoj stazi k slobodi, dakle subjektivnim prečacem do proplanaka. Na kraju će čisto i odvažno uzvratiti nepostojećemu vampiru, odbiti ga od sebe, uvjeriti ga da biva pobjednikom nad njegovim htijenjima. Fenomen puta Koroman shvaća i u smislu izlaska, kako doznaju u pjesmi *Izlazim iz stare kuće*. Rečena kuća bila je „ljepotica od hrastovine“, ali je nema više, napuštena je njezina aureola; o njezinu izgledu ostala je tek uspomena i tragovi su joj najposlije i „svud brašno“. Može se stoga i napustiti kad je već nema pa gledati svod s nakanom: „Izlazim iz stare kuće pod uvijek mlado nebo.“³⁵ Na toj poveznici izlazak iz zatečenih prilika ili, u konačnici, „iz svega“, obilježen je, prema zastupanju Vladimira Pavlovića, uglavnom izravnim afektivnošću; ostvaruje se to krikom i vokativom, ali i kliktajem za obećanom zemljom. Po ugođaju nagnuće je biblijsko pa je duhovnom liričaru biti s tom galilejskom zemljom koja po parabolama, dijagezom, odaje simboliku smokve. Riječ je o ishitrenu htijenju pa i utvari te je pjesnikovu naporu otežan moguć izlazak, nužnost ostanka u potlačenosti:

*Na nogama su mi negre.
Oko čela me grivna steže.
Mjedena žagonetka koja kaže:
ovdje je tvoja postelja.*³⁶

U zrelu postmodernu diskursu Antun se Šoljan u pjesmi *Ekspres preporučeno* zaigrao ili maniristički okrenuo opetovanju riječi „preporučeno“, kao što se frazeološki povezao s poštom ili vlakom. Putuje onaj koji nema mjesta, ili mu se zagubilo, a kad već izvodi kretanje, onda namjesto zamišljene ispunja drukčiju svrhu:

*Preporučam dakle onima koji ne putuju
nego imaju mjesto, neka ga ispunjuju
ko što jabuka, zrijuć, ispunja svoj oblik
i svoj tajanstveni žadatak. [...]
Dok jurim u noćnom ekspresu, više ne znam kamo,*

³⁵ T. MAROEVIĆ, n. dj., str. 124.

³⁶ Željko GRAHOVAC, *Ponestaje prostora: Panorama najnovije bosanskohercegovačke poezije*, Bihać, 2000., str. 66.

*preporuke nosim ko kakav žalutali poštar
i sijem ih iz vlaka po poljima ko sjeme.*³⁷

Prepoznatljiv Šoljanov stile, sastavljen od blagih savjeta, završava dvostihom kao opomenom da nam život ne promiče neživljen; može ga se i te kako živjeti i biti u njemu, dušom s njim ublizu ili da se izgubimo s odlazećim vlakom: „Inače, sve će nam odnijeti tutanj vlakova/ u beskrajne daljine, do kojih se ne može doći.“³⁸

S osloncem na tradiciju Dubravko Horvatić tvrdi kako „sad poznajem svoj put, unatrag i unaprijed: u mijeni stvari uvijek drugi oblik.“³⁹ I njegov se subjekt pjevanja odisejevski utekao putu, živi od puta, od vjere u put. Jednostavno, ne želi biti osiromašen za (još jedan) put. U svojoj pjesmi *Ista zbilja, isti san* navodi kako stvari stoje s lutanjem, odnosno između stvarnosti i sna, stvarnoga i duševnoga, a osobito u sudaru sa surovim okolnostima iz kojih se izvija krik:

*Kuda li sam to lutao, gdje li sam sve bio
jesam li doista putovao svu noć
iz jedne zemlje u drugu, iz jednog doba u drugo
kao da sam netjelesan, kao da sam samo duša.
(Ali duša, netjelesna, može li u grču ridati?)*⁴⁰

5. Binarno ostihovljeni putovi

Pjesnički zadatak je u nepresušnoj riječi, kroz život sa svim manifestacijama, ali i spoznaji da dolazi neodgodiva konačnica. To su barem tri usmjeraja i prema njima se, priznat će Anđelko Vuletić, „varljivo i uzaludno, odupiremo.“⁴¹ Dakle događa se da lirski prosudba naizgled uzmiče od puta prema riječi i s puta prema smrti. A samo koračanje donosi uvide da se sa svakim dodiranjem stopala po zemlji i od nas nešto oduzima. Izriče to u pjesničkoj prozi *Magnetna igla*:

³⁷ A. STAMAC, *n. dj.*, str. 720.

³⁸ *Isto*, str. 721.

³⁹ I. MANDIĆ, *n. dj.*, str. 93.

⁴⁰ T. MAROEVIĆ, *n. dj.*, str. 157. U ovim stihovima fenomen lutanja postavlja se kao posebno „suočenje s putem“ jer se njime, i kroz nužne besciljnosti, traži ispunjenje čovjekova višeg htijenja između graničnih životnih situacija.

⁴¹ A. VULETIĆ, *n. dj.*, str. 7.

*Gdje god da stanem samo i nogom – a ne cijelim tijelom ili dugim noćima i godinama
boravka, – ja ostavim
jedan veo sebe,
jedan otkucaj srca,
zra koji sam manji
i koga mi više nema.*⁴²

S ovakvim Vuletićevim pjevom uočava se binarnost, vanjska događajnost, ali i nutarnje zbivanje prožeto povratkom. Uviđajući koliko čovjek krstari životom, nalik šimićevskom proходу pod zvijezdama, ne slučajno u lirskom zapisu *Zavičajni zagrljaj*, paradoksalno posvjedočuje da se čovjek povraća u zavičaj kojim je obilježeno njegovo djetinjstvo i odrastanje te se sve slijeva u prikrivenu želju za ponovnim življenjem. Ujedno će preporučiti da svatko za sebe treba načiniti „jedan instrument koji će pokazivati strane svijeta i prave puteve“, makar oni bili i spekulativni. A glede unutrašnjega, tektonskoga određenja čovjekova iskona, uvraćanja njegovoj prednosti, Vuletić dalje ističe kroz poetski redak: „Treba se vraćati natrag, na svoje prvobitno mjesto. Na svoje pravo mjesto: u samoću i trpljenje.“⁴³

U kratkoj lirskoj prozi *Svoj kamen, svoj put*, punoj upita i rastresitih misli koje se zaustavljaju u teretu, kao u mitu o Sizifu, o junaku koji gura kamen, ili ga nosi na leđima, Vuletićev lik zamjećuje: „i ja bih, hodajući uporno po istom tragu i stenjući bez ikakve svrhe i bez ikakve koristi pod tim teretom, opet ponavljao, sasvim blaženo, ponizno i smireno: svoj kamen svoj put.“⁴⁴ Ovdje se metonimijski motri kamen i jednači se s usudom, teretom i trpnjom na putu. Ako ne posežemo za daljnjim interpretacijama Vuletićeva pjeva, bilo bi uputno uza sve analogije, zasvodit ga oprimjerenim putovanjem iz pjesme *Kolci i konopci*:

*Naše putovanje beskrajno dugo traje, i ne vidimo mu nikakvog kraja,
a na ovu pustolinu pod nebom, gdje smo
sabrani, (netko kao ono žrno pšenice bačeno pored puta),
stigli smo pukim slučajem: netko s kolca,
samo tren prije nego je imao izdahnuti, netko s konopca.*⁴⁵

⁴² *Isto*, str. 79.

⁴³ *Isto*, str. 87.

⁴⁴ I. KORDIĆ, *n. dj.*, str. 108.

⁴⁵ Anđelko VULETIĆ, *Svemirsko ogledalo*, Zagreb, 2012., str. 92.

S pjesmom *Kretanje* Kemal Mujičić Artman razabire što predstavlja kretanje u vremenu i prostoru i kako stvari na koje smo naviknuli zauzimaju mjesta. Pritom izriče što je već spremno na imenovanje dušom u pokretu. Otuda je bilježnik i umješnik za takve mijene:

*Kretanje je, zapravo, gonjenje vremena kroz prostor.
Tako svakovrsne stvari uzimaju svoju mjeru
i zauzimaju mikro i makro mjesto
negdje u nečemu. [...]
Kretanje je duša svega što drhti.*⁴⁶

Svijet kakvoga poznamo i čemu je sve svojom intencijom odan, ukazuje da, prema riječima Ivana Kordića, zbog preobilja ne može na sebe primiti ni izazov ni vizualizaciju dolazaka i odlazaka:

*Ništa više neće doći, jer
Pobodi su završeni i pun je svijet.*⁴⁷

Ishode li se putopisne situacije iz osobna kuta, a u nastavku se poimaju, one mogu biti prosvjedne, niječne, bez uzdanja. Međutim, podižu li se značenja na povijesnu razinu, pejzažnu, rodoljubnu, u neku ruku i pustolovnu, onda će alfabet puta biti jasniji, određeniji, s divljenjem, kako je to, primjerice, pokazano u Mayerovu zanosnu putoljublju na duvanjsko kraljevsko polje. Gotovo filmskom kamerom smjenjuju se pokreti, zapažanja, slike, sve nekako brzinom putovanja limuzinom po makadamu 1925. godine, od Zagreba do Duvna. Tako će zapisati: „ostaviv za leđima divni jajački kraj“, „projuriv kroz Bugojno, koje je lijepo i čisto trgovište kraj Vrbasa.“⁴⁸

6. Iskazive preobrazbe – stvarno i pomišljivo

Pjesmovito na putu kao izvjesna i jezgra i marginalnost iskušenja posebno se ocrtava u fenomenu povratka. Koji poznaju pjesnički glas Željka Sabola, u zbirci *Dio po dio*, čin vraćanja on vidi kao opasnost, odnosno vraćanje postaje

⁴⁶ Primjer se podastire i problematizira unutar pjesničkog izbora koji priređivački kandidira E. JAHIĆ, *n. dj.*, str. 338.

⁴⁷ Stihovi uvršteni u antologiju: Veselko KOROMAN, „Hrvatsko pjesništvo Bosne i Hercegovine od Lovre Sitovića do danas“, *Forum*, god. XIX., 1990., knj. 11. – 12., str. 749.

⁴⁸ Milutin MAYER, *S puta na Duvanjsko polje*, pretisak 1. izdanja, Zagreb, 2009., str. 41. i dalje.

zamka za prilike koje nastaju, paradoksalno, mimo našeg očekivanja; otuda, razumljivo, odgovara bolje da ostane u orbiti vlastita azila:

*ne vraćaj se tamo odakle si jednom krenuo
ma kako ti spremno netko pruža ruku
u svakoj prijaznosti slutimo nešto od osвете
i svaki pozdrav može biti klopka.*⁴⁹

Autentična pjesma o prolaznosti vremena i krhkosti hoda kroz prostor, dvije najbliže adekvatnosti trajanja, ranije naznačene i Krležinom *Hrvatskom rapsodijom*, Miroslav Mićanović u pjesmi *Institute for humanistic studies* deset puta zaredom onomatopejski uvodi sintagme vlak ide, ili obrnuto ide vlak... To je medij iz kojega se prate slike, pokretni prizori na poljima, ili zgoda kad jedan muškarac tri žene ljubi, kad stvaralački akter čita američke pjesnike pa se uvjerava da ipak postoji poezija koju osobno želi pisati. Prema Mićanovićevoj viziji vlak se uspoređuje s pisanjem:

*ide. vlak ide. kao tekst pokreta na tekućoj
vrpci – jer, na drugoj strani mi uporno
stojeći starimo. vlak ide. vlak ide. vlak.*⁵⁰

Sinkronitet *Panike prostora* Krešimira Bagića nudi unošenje ogoljene stvarnosti u pomišljivi svijet. Počevši s gorskih, ravničarskih, ljetnih i zimskih, ali i snovitih prizora, pjesmovna neposrednost ulazi u nutarnji fokus. Taj proces nije jednosmjerni, dapače, svakovrsni se prizori uključuju u dvojnosti, u često odvijanje razgovora. Ako se prisjetimo Becketovih antijunaka koji odustaju od puta, Bagić epiloški ustvrđuje kako se od putovanja manje nauči nego kad se ostane u stanu s preslikama prirode:

*Nedavno sam prestao putovati.
Na zidu u spavaćoj sobi
nacrtao sam kuću, drvo i pticu.*⁵¹

Pjesnički protagonist Sanje Manojlović vidi sebe u tlocrtu, odozgo. Njemu je dopušteno da istrajava na putu, dakle na terenu je te iznova na putu:

⁴⁹ Stijepo MIJOVIĆ KOČAN, *Skupljena baština: suvremeno hrvatsko pjesništvo 1940. – 1990*, Zagreb, 1993., str. 324.

⁵⁰ E. JAHIĆ, *n. dj.*, str. 334. – 335. Uočen kumulativan prizor komparativno podsjeća na, svjetonazorski ne i opravdan, Krležin *Izlet u Rusiju*, ali još obzirnije na alegorijski *Noćni ekspres* Vitomira Lukića; za razliku od prethodnog pjesničkog ulomka, oba su potonja teksta u pripovjednoj izvedbi.

⁵¹ *Isto*, str. 361.

„Najlakše je sebe nacrtati/ Na putu, svakako na putu/ Kao točku, zgusnut krug.“⁵² Možda nijedan put nije cjelovit, on je istrgnut, postoji donekle, ali se pokraćuje, uglavnom je veći dio puta i nerijetko praćen nekim uzaludnostima. Put se teško odredi kao i osobna, rodnoženska situacija, ili onda kad sami zidovi zamjenski govore o putu, što se dozira u pjesmi *Ariadna ponovno* Sanje Lovrenčić. Njezina lirska akterica vraća se mitskoj slici o Ariadni koja po labirintskim stazama ostavlja zrnate tragove:

*išla i govorila: jednom ću izići
kad iziđeš, bit ćeš druga, govorili su židovi
išla i brisala korake, svaki metar prijednog puta.*⁵³

Konstitutivni pjesnički zagovor Stanislava Bašića personificira i prožima vrijeme – dan, prostor – sobu, vidljivost – sunce, ali i ukletost – kob. U njegovu svijetu puno je toga u pokretu, oslonjeno o gibanje, kako donosi u lirskoj prozi *Vedar dan u mojoj sobi*: „Najprije se penjao uza zid, na stolove, u sve stvari je ulazio vedar dan. Vedro je bilo sunce i nebeska kupola je bila vedra.“⁵⁴ Nadalje, u *Elegiji o prolaznicima* promišljat će kako je apstraktnost na putu. Zapravo, ukletost se ne pojavljuje kao scenografija naših života nego, ona zalazi u svakoga čiji medij tijela i duha biva otkriven njezinu prihvatu. Usto kob ne će ostati imuna, njezino je da svakomu navrati barem kao kušnja. Epifanijsko upletanje smjenjivih raspoloženja u spomenutoj pjesmi imanentno prozire put u svojim gotovo mikroskopskim zasjecima, u dublji svijet stvari:

*Vidim vas i mnoge po malim kretnjama poznajem –
u toplom sumračju kada nasmiješeni izlazite
iz svojih soba, ili, pak, kada se tmurni
iz nekih ružnih mjesta vraćate.*⁵⁵

Nije putovanje samo pojedinačno i posebično, njemu je svojstven i ostanak pa i ostatak prenosiv na kolektiv, narodnosno iskustvo. Ikonična pjesma *Tužbalica* Mile Pešorde, nastala uz zasnivanje Šimićevih susreta, posvećena je podsvjesnom majčinom promišljanju o posljednjem opstanku na „napušćenoj

⁵² *Isto*, str. 251. Asocijativni obzori „ženskoga glasa“ u pjesništvu Sanje Manojlović otkrivaju čudo vlastite opstojnosti, svedeno često na putu u manjinsku prisutnost, ili samo točku nacrtanu na uljudnom planu kretanja, zapravo osobno proživljenih selidbenih iščašenja.

⁵³ *Isto*, str. 356.

⁵⁴ I. KORDIĆ, *n. dj.*, str. 219.

⁵⁵ *Isto*, str. 219.

grudi“. Prepuštena neizvjesnosti skončanja majka samuje u svome „opustilom“ domu. Pjesma se osjetno iznjedruje na usmenim i žalobnim svojstvima, izriče se individualno i kolektivno s krša, u ikavici sa šćakavskom inačicom, što jamči kolona, kolajna riječi „moji dragi idu u daleki Svit“⁵⁶ kamo će nadalje upirati nujne oči u tuđe nebo.

7. Pronicanje puta po okomici

Kroz pjesmu *U žagrljaju bilja* Vlado Puljić opservira više vrsta putova, bilo samo osobnih, bilo onih koji se ističu frazeološki. Smatrajući da je čovjeku jedno pribježište i birano bilje na proplanku, takvo bilje je arkadijsko i samostalno. Ali s takvim biljem mogu biti povezani „tamni putovi“ prostrti između zalaska sunca i osvita, mogu biti u doticaju pa i „mliječni putovi“ su svojstveni još od novorođenčeta. Pritom nisu isključeni ni „putovi počinka“ razmješteni između čovjeka i beskraja, kao ni „mimohodni putovi“ ostvarivi koliko u polasku i cilju toliko i između čovjekovih koraka i zvijezda. Najposlije, sve i da nema „krivih putova“ ipak će i takav ostati putokazom između sna i prisutne zbilje.

Srodnu biologističku problematiku puta razvidno nude tri Puljićeve pjesme, *Bijeg od vode*, *Bijeg iz doma* i *Bijeg od pauka*. U prvoj priznaje da bježi od vode te, penjući se ukletim brdom, sustiže ga zvjezdani rod, a onda se vraća, pada s rečenim nebeskim pratilicama. Druga pjesma *Bijeg iz doma* u sve tri svoje strofe spominje put ili kakavgod pokret. Tako iznosi da još od vlastita obiteljskoga praga posrće niz nesagledive putove. Napeto svojstvo „putešestvija“ nude stihovi sa stavom da pjesničkoga subjekta ne vraća suza majke, ne povlači ga ni Božja ruka te ga ne gone „kletve žene i djeteta“. Završna strofa doziva polazne stihove i u njoj pjesnički glas slovi da se iz navedenoga očituje bijeg srca iz inicijacija gorka pelina, kakva su zapravo i raskrižja čovjekovih putova. U ovakvoj fenomenologiji uvrštena pjesma *Bijeg od pauka* ukazuje da ne može uteći od „pauka crne udovice“, suvišno je bježati preko strništa i preskakati međe.

Gospodarenje lirskim krajobrazom stvara odnos pjesnika i puta kao i mnogih stvorova kakva je gušterica, o čemu Puljić kazuje u pjesmi *Put gušterice*.

⁵⁶ *Isto*, str. 242.

Ostatak krivulje puta nastao je „tragom njezina hoda“ koji se nadrealistički obilježio svodom plamtećih šipaka u cvatu. Nadalje, njegov pjesmotvor *Priča o Isusu* šopovski kazuje kuda se kreće Isus i gdje bi rado poveo čovjeka. On za uskrсне dane „silazi u dolinu“, požrtvuje se još bliže kad „stupi u dolinu“. Pjesnik gotovo kamermanski predočuje kako Nazarećanin hodi između proljećem uređenih kuća. Blagdanske prilike koje se prinose u opuštanju te pokreću ljude da mu iziđu ususret pa Isus pomišlja kako opet hoditi k uzvišiću. Zato će kao u baladi, a potaknut izdajstvom, pasti na raskrižju putova te će danima moliti ljude da ga povrate na drvo raspela. Naviknuti na uobičajenost, jednosmjerno kretanja po vodoravnici, zbog žestine sunca, patnje ili blizine zvjezdanoga neba, Puljićev glas uzdiže se prema visinama i topli u krošnji koju nastanjuju ptice. Priznat će okomitom jednostavnošću u pjesmi *Blagdan kiše* da se valja propinjati na prst, a kroz stihove *Uznesenje* uvjerava u gotovo alpinistički očinski propanj:

Uzdići se
U dubinu oblaka
S krikom žedne ševe,
Uvući u gnijezdo.⁵⁷

Glagoli iz napeta zajedništva života postaju provjeren stav koji posve dobro poznaje „narod od korova“ te gotovo heraklitovski, po mitskoj drevnosti predočenja toka života, ili nadrealistički, u modernističkom promaknuću, taj puljićevskim načinom osvjetljen narod silazi na obale južnjačke rijeke. I malo dalje domeće da se, kao u Galileji, nađe na okupu pri svetoj vodi narod pun jenjavanja. Pritom se i kosina puta očituje u tretiranom *Blagdanu kiše*, osobito u prizoru istrčavanja na brijeg. Ovdje treba zamijetiti da je sinegdoha za put noga, kako Puljić iznosi u pjesmi *Veliki Prolog* naznačivši da noga kroči po posnome kršu što ga određuje drača i smreka. Naravno, i koračaji su mjera koja se proteže od mjesta Veliki Prolog do Tina, pjesnika takva podneblja i čija se razdaljina mjeri s nekoliko koraka. Ujedno Puljićevi versi pjesme *Balada o Isaku* kazuju da su Isakom ovladale „bosonoge daljine“ i više ne upravlja sobom svjesno već je put u planetarij pa jedino osunčane staze bivaju zaštitom načinjenih koraka.

⁵⁷ Cjelovito navedeni ili fragmentarno citirani stihovi donose se u izboru: Vlado PULJIĆ, *Vodokradica*, Mostar, 1997., str. 32. i dalje.

U ratnoj pohari i nakon nje pitanje Dubravka Brigića javljalo se kao klica: ostati ili otići u tuđinu. Taj upit biblijske naravi, nastao u izgnanstvu, pre-kooceanskom, ali i kao pusta eliotovska zemlja u travnju jorgovana, graniči na okomici sa životom i umiranjem, što je zapravo srodno u više pjesnika egzistencije, neposredno i posredno. K tomu je još upleten i koeficijent vremena, poglavito kada je sve kasno za promjenu:

*Trebalo je, valjda, otići na vrijeme.
S jorgovanom plavim, već s početka rata.
Prije no i krv ljudska postala je štura.*⁵⁸

S pastoralnim i božićnim ozračjem s jedne i dvojmom za egzistencijalna trvenja s druge i neumoljive strane, Jozefina Dautbegović promišlja o nezbrinutosti u ratnim nedaćama. Tako iskazuje izvjesne situacije u nujno intoniranoj pjesmi *Druga izbjeglička*. Ukazuje se na dolazak izvršitelja prava na stan koji je privremeno useljen:

*Tek dolaze mudraci da najave
Želite li sa mnom dočekati dolazak
Gašpara Melkiora i onog trećeg.*⁵⁹

Gotovo u obliku unutrašnjega monologa pjesnički su glasovi ne tako rijetko propitivali svoje mjesto ili izmještenost u svijetu, teritorijalno unutar lokalne sredine, ozemno, te podjednako i eksteritorijalno, što je poput govorenja pri zaletima vjetra i duhovno je nadoknada za trajanje. Na tim odnosima, dapače u njihovoj uspostavi, pjesnički se glas usmjerava „samoj biti“ življenja i stvaranja, pjevanja i mišljenja o stvorenome i eshatološkom. Srodno i s opravdanjem Vladimir Čerkez prinosi kućnu ispovijed iza naslova *Lagano, kao za put dugi*:

*Lagano, kao za put dugi
Spremam se tiho sam u stanu
Ovdje će doći neko drugi
Da slavi život i vida ranu. [...]
Ja sada želim samo krila
Za nepovratno putovanje.*⁶⁰

⁵⁸ Ž. GRAHOVAC, *n. dj.*, str. 309.

⁵⁹ T. MAROEVIĆ, *n. dj.*, str. 235.

⁶⁰ V. KOROMAN, *n. dj.*, str. 692.

Suočenje s nepredvidljivom orbitom puta ne izvodi se tek sebe radi, ono je predmetom obrazlaganja sadržaja ozemna i onostrana putovanja. U prilici je decentriranje tereta koji ispisuje zajedništvo, kao hlapimice zamjenjiv pozdrav „vidimo se jučer“. Kad su pamćenja na put nepomirena, ona su i otežala, pozivom su za binarnosti od sretna i nesretna pamćenja. Poglavitito je tako kad pojedinac zgodimice pamti različito, ulažući vazda i ponešto vrijednoga u zajedničko iskustvo.

Umjesto zasvođenja

Svoj i svijet drugoga, dakle aktualiziran svijet, svojevrsno područje *domaje*, svekoliko emotivno i misleno što je evidencijom puta na raspolaganju u zbilji – pjesnici su stavljali na pečat starije i moderne pjesničke fakture. Takvi oblikovatelji jezika ujedno su poticatelji egzistencijalnih rješenja nudeći pritom fenomene kretanja i proničnost za opća pitanja, nerijetko radikalna i spiritualna, nikad na posljednjoj poziciji da budu pokretači za nadilaženje ranjivih dvojbi života.

Iznesene interpretacije i obavljena tumačenja, što je i kako je rečeno o „suprotivi“ puta, upratila su dijelom prethodne „podignutosti“ kroz antologije i srodne izbore pjesništva te samostalne stihozbirke. Odustajući od „velikoga diskursa“, zahvaćene provjere naslova su iz različitih vremenskih dionicama i s različnim estetskim polazištima. Teorijska shvaćanja i dublji uvidi rađeni su unekoliko po kronološkom slijedu nastanka pjesničkih ostvaraja, ali prevaga i odlučnost u suočenju sa stišnim egzemplarima bila je u problematici tretiranja puta, dakle u prožimanju simultanih stvaralačkih odnosa.

Naznačeni interesi suočavanja s kaleidoskopom puta kroz pjesništvo može se i pomaknuto i drukčije nasloviti, ali nikako frazeološki, pa mu pristoji i više inačica. Na širem obzoru taj raznoliki interes, ako se ponaši riječ Wislave Szymborske, zbiljna je i ladanjska „ulepršanost“ do sučelja s putem. Nizanka drugosti za usredištenje puta mogla bi stoga ponijeti sunaslove: pjesnički alfabet za put, pjesmovna priopćivost o putu, „na tom putu“, imanentni put, uprizoreni putovi, između više putova, ali podjednako i naslovi poput svjetionici puta, fenomenološki putovi, upitnosti o putu ili pronicanje u put... Takvo pridruženo i zamjensko nazivlje ukazuje da put i ne postoji ako nije

u iskušenju smjenjiva putovanja, koliko u vanjskomu svijetu možda još više imanentno, u nutrini brojnih toplokrvnih bića.

Uhvatljivost putnih dionica u pjesništvu predstavlja gotovo hamletovsko „biti“ u svijetu. Putopis duha i usud su isprepleteni, u prožimanju su, većinom bivaju potegnuta pitanja s ovu stranu humke koja će, najposlije, obilježiti svakoga pojedinca. Iskazivost puta nije toliko eksteritorijalni svijet koliko kriptopjesnička pobuda, i ponuda, prosijavanje kroz medij u kojem se oduhovljuje linija puta. Sve dublji rascjepi, „odiljenja“ i rasutosti identiteta u zbilji pokazuju koliko je entitet puta evidencija življenja i esencija života. Upućenost u referiranja s putnih maršruta duha, po spiritualnoj putanji, ali i uvidi u ujevićevska „malena mjesta srca moga“, kuda već prođu stopala, zamjenska je inkorporacija ljudskosti u zbilju, a ona je obilježena uljudbeno-civilizacijskim svjedočenjem. Uostalom, takva je i inkorporacija putopisa duše po pojasevima i krugovima velebne orbite, unutar blistave arhitektonike Danteove *Božanstvene komedije*.

Stišni primjeri ukazuju na preobrazbe i funkcije puta, njegov istinski proces dok traje u svjesnosti ili snu, od fizičkoga određenja do nutarnje potrage za smislom. Pritom je put razlog ka zadiranju u probleme gubljenje smjera, pojavnice nekih socijalnih iščašenja i osobne otuđenosti. Sveusve strukturalan fenomen puta je usred čovjekove sudbine, često je i raskrižje za važnije prosudbe, radosti i dvojbe. Ukoliko se po iskazanim primjerima i teorijskim istupima pristajalo na pomisao i doživljaj, podjednako na refleksivno filozofske te društvene pobude – a gdje je književno blago, tu je svijest i srce o njemu – utoliko je sučeljavanje s putem ili pseudoputem višestruko, situacijski uvjetovano i metafizički izdignuto. Pri svođenju suočenje postaje prešutnim konzularnim suodnosom između puta i pjesničkoga govora, odnosno put se izlaže kao predgrađe za „metropolski“ duh pjesništva.

Semantička usredištenost na fenomenologiju puta nije toliko pristup faktičkom koliko je subjektivno motrište o ulozi, značaju i važnosti puta u ljudskim odnosima i samog čovjeka u kolektivnu okruženju, čime se očituje njegova izmjenjiva binarnost. Uostalom, većina ovdje oprimirana pjesništva bliže je fikcionalnom, subjektivnom promišljanju i doživljaju svijeta. Stoga ispitivanje puta ne treba primiti kao prinos vanjskomu, metodički gledajući klasičnomu prikazu zgoda i opisu krajobraza s kakva putovanja, ili unošenje

u koštac sa zemljopisnim, etnološkim ili pak povijesnim sukusom zbivanja; nije dakle oprezna interakcija sa stranim prostorom i ljudima. Tim je više riječ o hamletovskom uvraćanju sebi vezanom za imanentni progovor o vremenu i prostoru. Korisnom popudbinom za put ostvaruje se sebezastavljanje u svijet, postiže se izvjesniji odnos i poistovjećenje s kolektivnim, društvenim i nacionalnim (ako treba i europskim mijenama) te nikako na kraju i slobodnim htjenjem za promjenom.